

gevormd. Geschat wordt dat in alle SS-bedrijven tezamen in de jaren '43-'44 gemiddeld vijftigduizend gevangenen tewerkgesteld waren.

Van de drie ondernemingen die wij al noemden, nam de *Deutsche Versuchsanstalt für Ernährung und Verpflegung* tuinbouwgebieden bij Dachau en Ravensbrück in gebruik, later ook bij andere kampen (Titus Brandsma, aan wiens lot wij in hoofdstuk 8 van deel 5 een aparte paragraaf wijdden, was bij het *Heilkräuterkommando* van Dachau ingedeeld¹) en dezelfde onderneming beheerde een tijdlang in de bezette delen van de Sowjet-Unie landen tuinbouwgebieden met een gezamenlijk oppervlak van 600 000 ha. De *Deutsche Ausrüstungswerke GmbH*, die begonnen was met in Dachau de aldaar gevestigde werkplaatsen over te nemen, kreeg in de zomer van '40 eigen werkplaatsen, hoofdzakelijk op het gebied van de meubelfabricage, in Sachsenhausen en Buchenwald, eind '40 ook in Auschwitz I, later o.m. in de concentratiekampen Majdanek, Stutthof en Neuengamme alsmede in de stad Lemberg. Al in '41 en '42 werd een groot deel van de fabricage gericht op artikelen die voor de oorlogvoering van belang waren: munitiekisten, granaatmanden, geweren en lichte voertuigen. Ook werden in opdracht van deze onderneming door gevangenen militaire kledingstukken en schoenen voor militairen alsmede allerlei lichte wapens gerepareerd. Zij liet ook in verscheidene kampen op grote schaal door de zwakste gevangenen lompjes sorteren, zij liet horloges herstellen die in grote aantallen uit de vernietigingskampen aangevoerd werden, en zij richtte tenslotte twee geheime *Kommandos* van drukkers op: een in een *Aussenkommando* van Mauthausen, Schlier, een in Sachsenhausen. Dat laatste bestond uit ca. honderd gevangenen die in '42 in Birkenau speciaal uitgezocht waren.

Van de *Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH* vermeldden wij reeds dat deze onderneming bij Buchenwald, Mauthausen, Flossenbürg en Gross-Rosen granietgroeven exploiteerde en bij Sachsenhausen en Neuengamme bakstenen liet vervaardigen. Ook bij tal van andere kampen ging zij steenbakkerijen exploiteren en er kwamen naast de genoemde steengroeven ook nog andere, die meestal kleiner waren. Vóór de oorlog waren er in heel Duitsland ca. vierduizend geschoolde steenhouwers - Himmler eiste in december '41 dat in de kampen vijfduizend gevangenen tot geschoold steenhouwer en minstens tienduizend tot geschoold metselaar opgeleid zouden worden²; wel te verstaan: voor de periode na de *Endsieg* (waaraan

¹ In april '42 gaf Himmler bevel dat Nederlandse, Noorse en Duitse predikanten en priesters die zich in Dachau bevonden, allen in het *Heilkräuterkommando* tewerkgesteld moesten worden. ² In sommige kampen nam men die opleiding toen ter hand, in andere kwam men er niet aan toe.